İngiltere’de Sanayi Devrimi ve Luddist Başkaldırı (1811-1813)

Doç. Dr. Yahya Bağçeci

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8595-1953>

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 16.01.2020

Kabul: 12.03.2020

On-line Yayın: 25.03.2020

Anahtar Kelimeler

Sanayi Devrimi

İngiltere

Ned Ludd

Luddist

Araştırma Makalesi

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.40591>

Öz

Sanayi Devrimi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yanı sıra zamanın ekonomik ve sosyal değişimlerinin de etkisiyle ilk kez İngiltere’de ortaya çıktı. Kısa zamanda el zanaatlarının yerini fabrikalar aldı. Üretim teknolojisindeki gelişme, seri üretim, ucuz mallar, ticarete büyüme ve daha fazla kârı beraberinde getirdi. Nitekim bu durum, 1800’lerde İngiltere’nin daha zengin bir ülke haline gelmesini sağladı. Ancak Sanayi Devrimi, çalışma şartlarını daha iyi hale getirmede olduğu gibi çalışanların yaşam standardının yükselmesini de sağlamadı. İşçiler, devrimin bu ilk döneminde sağlıksız ve yoğunlukla tehlikeli fabrikalarda uzun saatler boyunca çalışmak zorunda kaldı. Buna karşılık aldıkları ücretler son derece yetersiz oldu. Üstelik hızla çoğalan fabrikalar, sanayi öncesinin vasıflı işçilerini geçim kaynaklarından mahrum bıraktı. Bir el dokumacısının bir makine ile rekabet etmesi mümkün değildi. Binlerce el dokuma ustası, makineler yüzünden ücretlerinin düştüğüne ya da işlerini tamamen kaybettiklerine şahitlik etti. Nitekim kendilerine “Luddist” ismini veren yoğunlukla dokuma işçilerinden oluşan yetenekli İngiliz emekçileri, hızla değişen koşullara makineleri yok ederek tepki verdi. 1811 yılında başlayan Luddist başkaldırı, kısa bir süre içerisinde Nottinghamshire, Derbyshire, Leicestershire, Lancashire, Cheshire ve Yorkshire gibi yerleşim yerlerine yayıldı ve neredeyse İngiltere’nin tüm merkezi üretim bölgelerini kapladı. Yeni düzeni tehlikeye atan bu isyan hareketi, Hükümet ile iş dünyasının liderlerini ciddi şekilde korkuttu. Sonunda Hükümet, isyanı kontrol altına almak için askerî tedbirlere başvurmak zorunda kaldı.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Bağçeci, Y. (2020). İngiltere’de Sanayi Devrimi ve Luddist Başkaldırı (1811-1813). *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, Year: 13, Number: 79, Spring, p. 355-373.

Industrial Revolution and Luddites Rebellion in England (1811-1813)

Assoc. Dr. Yahya Bağçeci

Erciyes University, Faculty of Literature, Department of History, Kayseri – TURKEY

Article History

Submitted: 16.01.2020

Accepted: 12.03.2020

Published Online: 25.03.2020

Key Words

Industrial Revolution

England

Ned Ludd

Luddites

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.40591>

Abstract

The Industrial Revolution first appeared in England with the impact of scientific and technological developments as well as economic and social changes of the time. In a short period of time, factories replaced the handicraft methods. The development of production technology has brought mass production, cheap goods, growth in trade and more profits. As a matter of fact, this situation enabled England to become a richer country in the 1800s. However, the Industrial Revolution did not make working conditions better, nor did the standard of living of employees rise. Workers had to work long hours in unhealthy and mostly dangerous factories during this first period of the revolution. However, the fees they received were extremely insufficient. Moreover, the rapidly proliferating factories deprived the pre-industrial skilled workers of their livelihoods. It was impossible for a hand weaver to compete with a machine. Thousands of hand-woven craftsmen witnessed that their wages fell or lost their jobs completely. As a matter of fact, talented British laborers, mostly weaving workers, who called themselves “Luddites”, reacted to rapidly changing conditions by destroying machines. The Luddist uprising, which began in 1811, soon spread to settlements such as Nottinghamshire, Derbyshire, Leicestershire, Lancashire, Cheshire and Yorkshire, and occupied almost all of England's central production sites. This rebellion, which jeopardized the new order, seriously frightened the Government and business leaders. Eventually, the Government had to resort to military measures to control the rebellion.

Giriş

İngiliz yakın tarihinde yaşanan hızlı teknik¹ ve ekonomik gelişim dönemi, “Sanayi Devrimi” ya da “İlk Sanayi Devrimi”² olarak adlandırılmaktadır (O’Brian, 2010: 21).

İngiltere’de yaşanan ekonomik değişimi tarif ederken, “devrim” (revolution) kavramının kullanılması yanıltıcı olabilir. Zira devrimler genelde en fazla bir nesli kapsayacak şekilde nispeten kısa sürelerde gerçekleşirler. Sanayi Devrimi ise birçok nesil boyunca sürmüş ve getirdiği değişiklikler kademeli olarak gerçekleşmiştir. Bu açıdan yaşanan dönüşüme evrim denmesi belki daha iyi olabilir. Ancak sanayileşmenin İngiltere, Avrupa Kıtası ve Amerika’daki dramatik etkisine bakıldığında, yaşananların devrimsel olduğunu söylemek hiç şaşırtıcı değildir (McNeese, 2000: 1).

İşin aslı, “Sanayi Devrimi” ifadesi öylesine kökleşmiştir ki onu atmaya çalışmanın bir anlamı yoktur. Önemli olan değişimlerin “devrimci” niteliğini³ farklı biçimlerde ortaya koymaktır (More, 2000: 1). Nitekim Louis W. Moffit, tarihin iki tür devrimi kaydettiğini ileri sürmüştür. Bunlardan birisi, dayanılmaz hale gelen koşullara karşı ani bir başkaldırı şeklinde meydana gelir. Böyle bir devrim öncelikle yıkıcıdır.⁴ Arkasındaki güçler, tutkulu bir kızgınlık, başarısızlığın sonuçlarından korkma ve eski sistemi kontrol edenlere yönelik acı bir nefret tarafından ateşlenir. Kurulan düzen ise, en azından bir süre, oldukça reaksiyonel olur. Ancak ondan sonra kaos dönemi sona erer. Fransız Devrimi bu türün en uygun timsalidir. Diğer tür ise taze enerjinin patlaması şeklinde gerçekleşir. Büyüme, o kadar hızlı ve o kadar geniştir ki eski sınırlar içerisine sığmaz.⁵ Böyle bir devrim, eskiyi, yeni ve daha iyi bir yapıya dönüştürür (1963: XIII).

İşte Sanayi Devrimi bu ikinci türe bir örnektir. Peki, ama bu terim ilk defa ne zaman kullanıldı? “Sanayi Devrimi” ifadesini ilk defa telaffuz eden isim, Fransız Devrimi fikirlerini destekleyen Fransız politikacı Louis Blanqui (1805-81) oldu. O’na göre İngiltere’de meydana gelen ekonomik değişim, Fransız İhtilali’nin getirdiği siyasi değişim kadar önemliydi.⁶ Zira 1789’da başlayan gelişmelerin Fransa’nın sınırlarının ötesinde geniş etkileri olduğu gibi, Sanayi Devrimi’nin getirdiği önemli değişimin de İngiltere’nin sınırlarının dışına çıkması uzun sürmedi (Nigel, 2009: 7).

Aslında sanayileşme süreci için “devrim” kavramının ilk kez Fransa’da kullanılması pek de şaşırtıcı değildi. 1789 Devrimi’ni yaşamış Fransızların, başta toplumsal olmak üzere birçok alandaki etkilerini göz önünde bulundurarak, üretimdeki teknik değişikliklerle siyasi devrimler arasında

¹İnsan her zaman yaşamını kolaylaştırmak ve iyileştirmek istemiştir. Daha iyi bir araç yapabilir miyim? Bunu daha hızlı yapabilir miyim? Hayatımı kolaylaştırabilir miyim? Nitekim insanoglu her dönem alet üretip kullanabilmiştir. İlk aletler taş baltalar ve tahta mızraklar gibi temel ihtiyaçları karşılayan basit aletlerdi. Zaman geçtikçe insanlar gittikçe daha iyi araçlar geliştirdi. Sanayi Devrimi ise bu gelişim içerisinde el aletlerinden makineleşmeye geçildiği çok önemli bir ilerleme aşaması oldu (Marsh, 2005: 7-8).

²Hollanda’nın ilk “modern ekonomi” olduğuna dair iddialar mevcut olmakla beraber hiç kimse, İngiltere’nin sanayi ekonomisine geçişi tamamlayan ilk ulusal ekonomi haline geldiğine itiraz etmemektedir (O’Brian, 2010: 21).

³Söz konusu devrimci nitelik 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan bilimsel gelişme için de söylenilebilir. Nitekim bu dönemde yaşanan bilimsel ilerleme için de “Bilimsel Devrim” ifadesinin kullanıldığını görüyoruz (More, 2000: 1).

⁴“Devrim” denilince, çoğunlukla, yıkıcı türünün akla geldiğini ve zihinlerde, büyük şehirlerin sokaklarında dolaşan kalabalıkların, malikâneleri ateşe veren köylülerin ve askerî birliklerle çatışan silahlı grupların canlandığını söyleyebiliriz (Thackeray, Findling, 2002: 1).

⁵Bazı ekonomi tarihçileri, ekonomideki büyük ölçekli yapısal değişim için “devrim” kavramını kullanırlarken, bazıları ise asıl devrimci olanın ekonomik büyüme sürecinde yaşanan büyük değişim olduğunu söylemektedirler. Bu yoruma göre, 18. yüzyıldan önce uzun vadeli sürdürülebilir büyümenin gerçekleşebileceği bir mekanizma yoktu. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde böyle bir büyüme yaşamın köklü bir gerçeği oldu; ilk defa hızlı nüfus artışına, kişi başına düşen gelirden sürekli bir büyüme eşlik etti. Devrim, hızda değil, artan nüfus ile kişi başına düşen gelir arasındaki sıkı bağda yatmaktaydı (More, 2000: 1).

⁶Bazı tarihçiler, İngiliz Sanayi Devrimi’nin Rönesans veya Fransız Devrimi’nden daha yaygın ve evrensel bir başarı olduğunu iddia etmektedirler (O’Brian, 2010: 21).

paralellikler kurmaları doğaldı. Mesela Fransız sanayisindeki teknik değişiklikleri anlatan 1827 tarihli bir makale “Grande Révolution Industrielle” başlığı altında yayınlandı (Coleman, 1992: 3-4).

İngiltere’de yaşanan teknik ve ekonomik dönüşümü tam bir devrim olarak niteleyen isim ise Friedrich Engels oldu. 1844 ve ardından 1845 yılında yayınlanan “Die Lage Englands” (İngiltere’nin Durumu) adlı makalesinde ve ardından “Die Lage der Arbeitenden Klasse in England” (İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu) adlı ünlü kitap çalışmasında devrim kavramını yalnızca tekrar tekrar kullanmakla kalmadı, aynı zamanda yaşanan süreci İngiltere için büyük tarihsel öneme sahip kendine özgü bir dönem olarak ortaya koydu. Nitekim Engels ile birlikte Sanayi Devrimi tasavvuru siyasi Sol için tartışmasız benimsenen çok önemli bir fikir olarak kabul edildi (Coleman, 1992: 3).

“Sanayi Devrimi” terimini İngilizce’ye kazandıran ve konuyu kapsamlı bir analize tabi tutan ilk isim ise Arnold Toynbee (1852-83) oldu. Ölümünün ardından 1884 yılında yayınlanan “Lectures on the Industrial Revolution in England” (İngiltere’de Sanayi Devrimi Dersleri) adlı çalışması⁷, Sanayi Devrimi terimini başlık olarak kullanan ilk kitap oldu (Coleman, 1992: 3).

Sanayi Devrimi kavramı literatüre girdikten sonra önemli bir soru ortaya çıktı: Bu devrim tam olarak ne zaman başladı? Bu noktada belirtmek gerekir ki söz konusu devrimin başlangıcı konusunda tarihçiler arasında tam bir fikir birliği oluşmadı.⁸ Devrimi 1700 öncesine⁹ götürenler olduğu gibi başlangıç noktası olarak 1800 sonrasını¹⁰ alanlar da oldu. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısının¹¹ revaçta bir tarih aralığı olduğunu söyleyebiliriz. Tarihçilerin gördükleri değişimin derecesi bu farklı kronolojik değerlendirmelerin temel nedenini teşkil etti (King; Timmins, 2001: 5).

Bu noktada Arnold Toynbee’nin devrimin başlangıcı hususunda da önemli bir rol üstlendiğini belirtelim. 1884 yılında yayınladığı eserinde, İngiliz Sanayi Devrimi’nin 18. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1760 sonrası başladığı tezini ortaya koydu. Ona göre dört büyük icat, pamuklu dokuma üretiminin karakterini değiştirdi: 1770 yılında James Hargreaves tarafından patenti alınan aynı anda birçok ipliği döndürebilen eğirme makinesi; Richard Arkwright tarafından 1769 yılında patenti alınan su çarkı ile çalışan dokuma tezgâhı; Samuel Crompton’ın 1779’da tanıttığı daha sağlam iplik yapabilen eğirme makinesi¹² ve ilk olarak 1792’de William Kelly tarafından icat edilen ancak Richard Roberts

⁷Söz konusu çalışma yayınlandıktan sonra, Sanayi Devrimi, ekonomi tarihçileri, kalkınma ekonomistleri, öğrenciler ve hatta tüm İngiliz halkı için nesiller boyu azalmayacak bir büyü yarattı. Başta Toynbee olmak üzere Paul Mantoux ve hatta T. S. Ashton tarafından Sanayi Devrimi üzerine yapılan ilk çalışmalarda ekonomik büyüme oranından daha çok ekonomik yapı ve örgütlenme biçimindeki değişiklikler üzerinde durulduğunu söyleyebiliriz (Mantoux, 1928; Ashton, 1964; Snooks, 2012: 1-2).

⁸Fransız Devrimi için kesin bir yıl aralığı vermek nispeten daha kolay olabilir; bununla birlikte, nedenlerinin onlarca yıl önce ortaya çıkmış olduğunu ve sonuçlarının bugün hâlâ hissedildiğini söylemek yanlış olmaz. Sanayi Devrimi için ise belirli bir yıl aralığı vermenin çok daha zor olduğuna şüphe yok. Altı çizilen spesifik tarihlerin de genellikle dönüm noktalarını belirtmek maksadıyla verildiğini söyleyebiliriz (More, 2000: 2).

⁹Az sayıdaki tarihçi başlangıç için 1750’nin çok öncesine gitmekte ve bazı nedensel faktörlerin yüzlerce yıl geriye dayandığını ileri sürmektedir (More, 2000: 2).

¹⁰Bazı tarihçiler sanayileşmenin mutlak etkisinin ancak 19. yüzyılda yaygınlaştığının altını çizmektedir. Tam tarih vermek zor olmakla beraber 1830’un popüler bir tarih olduğunu belirtelim. Zira yeni ortaya çıkan demiryolları bu on yılda yaygınlaşmaya başladı. Demiryolları, yeni bir tekâmül aşamasının başlangıcını veya Sanayi Devrimi’nin kahramanlık döneminin sonunu işaret ediyor olarak görülebilir. Bu açıdan 1830, ya da ana demiryollarının çoğunun inşa edildiği 1850 mantıklı bir dönüm noktasıdır (More, 2000: 2).

¹¹Birçok tarihçinin Sanayi Devrimi’nin başlangıcıyla ilgili olarak sıkça 1760 sonrasından bahsettiklerini görmekteyiz (Pollard, 1981: 3). Bunun en başta gelen sebebi, çok sayıda önemli icadın bu tarihlerde ortaya çıkmasıdır. Sıkça verilen diğer bir tarih ise 1780’dir. İstatistiksel olarak, endüstriyel üretimin büyüme hızının 1760-1780 arasında keskin bir şekilde arttığı ve ardından yavaşlaşa da büyümesini sürdürdüğü konusunda bir fikir birliği olduğunu belirtelim (More, 2000: 2).

¹²Tekstil üretiminde, bir pamuk tezgâhına yetişmek için dört iplikçi ve dokuma için ise on kişi gerekiyordu. İplik eğirenler yoğun çalışsalar da dokumacılar sık sık ipliğin hazır olmasını beklemek zorunda kalıyorlardı. Samuel Crompton’ın icadı bu soruna çözüm getirdi (Marsh, 2005: 9).

tarafından geliştirilip 1825'te patenti alınuncaya kadar sanayide kullanılmayacak olan otomatik iplik sarma makinesi. Ancak Toynbee'ye göre bunların hiçbirisi tek başına endüstride devrim yaratamazdı. Asıl önemli gelişme James Watt'ın buhar makinesini geliştirmesi ve 1769 yılında patentini alması oldu.¹³ 1785 yılında Watt ve Matthew Boulton, Notts'daki Papplewick'te yer alan pamuklu dokuma fabrikası için bir motor yaptı ve bu şekilde on altı yıl sonra buhar gücü pamuk imalatına uygulanmış oldu. Aynı yıl Edmund Cartwright yine çok önemli bir icat olan otomatik dokuma tezgâhının (güç tezgâhı) patentini aldı. Tüm bu icatların sonucu olarak on beş yıl içinde pamuk ticareti üçe katlandı ve 1788'den 1803'e kadarki döneme "altın çağ" denildi. Aynı dönemde demir sanayisinde de benzer bir devrim yaşandı.¹⁴ 1788 yılında buhar makinesinin maden eritme ocaklarına tatbik edilmesiyle sekiz yılda üretilen demir miktarı neredeyse iki katına çıktı (Toynbee, 1884: 90).

Gerçekten de Watt'ın atmosferik tipteki buharlı motoru, endüstriyel makinelerin çok daha verimli şekilde çalışabilmelerini sağladı.¹⁵ Neredeyse eşzamanlı gerçekleşen ekonomik büyüme, Toynbee'ye, Sanayi Devrimi'nin Watt'ın icadından ve bu dönemde gerçekleşen olaylar dizisinden kaynaklandığını düşündürdü. Nitekim Toynbee'nin Sanayi Devrimi konusundaki tezi, teknik gelişmeler ile 18. yüzyılın sonlarında gerçekleşen ekonomik büyüme arasındaki mantıksal bağa ve neden-sonuç ilişkisine dayanıyordu. Onun teorisi, insanlık tarihindeki en karmaşık gelişmelerden birisine net ve özlü bir cevap niteliğindeydi (Johns, 2019: 27). Diyebiliriz ki Toynbee'nin ortaya koyduğu bu başlangıç tarihi, bazı çekincelerle ve artı veya eksi yirmi ya da otuz yıl farklarla akademik çevrelerde büyük oranda kabul gördü (Johns, 2019: 27).

1. Sanayi Devrimi İçin Gerekli Şartlar

Sanayi Devrimi, elle yapılan üretimden makineyle yapılan üretime geçiş (Thackeray, Findling, 2002: 1) ya da atölyelerdeki küçük ölçekli üretimin yerini, fabrika tabanlı büyük ölçekli üretimin alması şeklinde tanımlanabilir. Aynı zamanda bu ifade, çoğu insanın kırsal alanlarda yaşadığı ve çalıştığı köylü bir toplumdan, insanların büyük kısmının kasaba ve şehirlerde yaşadığı ve çalıştığı kentli bir topluma geçişi de ifade etmektedir (Nigel, 2009: 6). Bu tanımlamaları çoğaltmak mümkündür. İşin aslı sanayileşme, sosyal, kültürel, politik ve jeopolitik açılardan ve yerel, ulusal, kıtasal ve küresel bağlamlarda ele alınması gereken oldukça kapsamlı ve önemli bir tarihsel süreçtir (O'Brian, 2010: 21).

Bu süreç, büyük oranda, niceliksel ve istatistiksel olarak ölçülebilen yapısal bir değişimi ifade etmektedir (O'Brian, 2010: 21). O halde bu dönemi tetkik etmek için hangi değişkenlere bakılmalıdır? Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesini sağlayan şartları ve meydana gelen yapısal değişimi tespit edebilmek için bu soruya cevap vermek gerekir (King; Timmins, 2001: 21).

Öncelikle yaşanan bazı gelişme ve değişimlerin Sanayi Devrimi için "olmazsa olmaz" olduklarını söylemenin o kadar da kolay olmadığını belirtelim. İngiltere'de bulunan bazı faktörlerin Sanayi Devrimi'ni kolaylaştırdıkları, bu anlamda nedensel oldukları, diğer bazı faktörlerin ise ilerlemesini zorlaştırdıkları ama bunlara rağmen devrimin yoluna devam ettiği söylenebilir. Ayrıca sonuç için gerekli ya da tek başlarına yeterli olmayan faktörler de hâlâ nedensel olarak düşünülebilir. Nitekim

¹³Toynbee'ye göre, "Yavaş yavaş tükenen Ortaçağ'ın endüstriyel yaşam çerçevesi, buhar motorunun ve güç-tezgâhının güçlü darbeleriyle ansızın parçalara ayrıldı." (Toynbee, 1884: 226).

¹⁴Önde gelen sektörlerin hızlı bir teknolojik değişim ve verimlilik artışı yaşadığı kabul edilmekle birlikte, diğer birçok sektör, pamuk, demir ve mühendislikteki değişimin etkisini azaltan şekilde neredeyse el değmeden kaldı (Humphries, 2010: 37).

¹⁵Hızlanarak devam edecek mekanik çağın büyük yeni gücü, erken sanayi döneminin temel buluşu olan buhar motoruydu. Aslen İngiliz kömür ve demir madenlerinden su pompalamak için yapılan bu yapay güç çok uzun bir süre Sanayi Devrimi'nin itici gücü oldu. İcadından kısa bir süre sonra madencilik, tekstil üretimi ve demir eritme gibi düzinelerce endüstriyel alanda uygulandı. Ayrıca 19. yüzyılın başlarında demiryolunun icadını da sağladı (McNeese, 2000: 1).

ekonomi tarihçileri, giderek artan bir şekilde, bir faktörün Sanayi Devrimi üzerindeki olumlu etkisinin ona “gerekli faktör” statüsünü vermeyeceğini kabul etmektedir (Mokyr, 2011: 7).

Peki, ekonomik örgütlenmenin nitelik ve yöntemlerinde, endüstriyel bir devrim olarak tanımlayacağımız türden bir gelişmeyi meydana getiren belli tanımlanabilir değişiklikler hangileridir? Deane’e göre birbiriyle ilişkili değişimleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Modern bilimin ve deneysel bilginin yaygın ve sistematik bir şekilde üretim sürecine uygulanması;
2. Aileler veya yerel sınırlı bölgeler yerine, ulusal ve uluslararası pazarlar için üretime yönelik ekonomik faaliyetlerin ihtisaslaşması;
3. Kırsal alanlardan kentlere doğru nüfus hareketinin yaşanması;
4. Tipik üretim biriminin büyümesi ve gayri şahsi hale gelmesi; böylece üretimin, ailelerden daha çok, şirket ya da kamu işletmelerine dayanır hale gelmesi;
5. Emeğin, temel malların üretimiyle ilgili faaliyetlerden, işlenmiş mal ve hizmet üretimine kayması;
6. Sermaye kaynaklarının insan emeğinin tamamlayıcısı olarak yoğun ve kapsamlı şekilde kullanılması;
7. Toprak dışındaki üretim araçlarının mülkiyeti veya ilişkisiyle belirlenen yeni sosyal ve meslek sınıflarının ortaya çıkışı (1979: 1-2).

Sanayi Devrimi, ancak bu değişikliklerin birlikte ve yeterli derecede gelişmesiyle ortaya çıkabilmektedir. Bu durumun tarihteki ilk örneğinin ise İngiltere’de görüldüğünü belirttik.

Peki, ama neden İngiltere’de başladı?¹⁶ Öncelikle İngiltere, bu dönemde dünyanın önde gelen ticari bir gücü haline geldi. 16. ve 17. yüzyılda özellikle Atlantik genelindeki sömürgecilik ve ticari genişleme nedeniyle geçimi sağlamak için yapılan tarımdan ziyade ticarete yönelik tarımın büyümesi ve Avrupa’ya kıyasla göreceli siyasi istikrar sayesinde İngiltere zenginleşmeye başladı. 1694’te İngiltere Merkez Bankası’nın kurulması ve ulusal borcun verimli bir şekilde ele alınmasıyla kamu kredileri sağlam bir temele oturdu. Devlet borçlanması, İngiltere’nin başlıca rakipleri olan İspanyollara ve Fransızlara karşı etkili bir şekilde savaş yapmasına yardımcı oldu (Morgan, 2013: 2). 18. yüzyılda yapılan savaşlarda ise birçok denizasıırı sömürge elde etti.¹⁷ Özellikle Yedi Yıl Savaşı sonucunda, başlıca ticari rakiplerinden birisi olan Fransa’nın elinden Hindistan ve Kanada’yı aldı (McNeese, 2000: 2). Böylece İngiltere, kuzey Amerika kıtasındaki kolonilerden, Batı Hindistan’daki köle tabanlı sömürge bölgesine kadar uzanan küresel bir imparatorluk haline dönüştü (Evans, 2006: 4). Güçlü İngiliz Donanması ise dış ticaretin ve sömürge alanlarının muhafazası için koruma sağladı (Morgan, 2013: 2).

Bu dönemde gerçekleşen ihracat artışı¹⁸ ve tarımsal ilerleme¹⁹ Sanayi Devrimi için gerekli ya da yeterli faktörler olmasalar da açıkça olumlu faktörlerdi (Mokyr, 2011: 23). Keza İngiltere’de yaşanan

¹⁶Belirtmek gerekir ki Toynbee ve Mantoux’un erken dönem klasik çalışmaları da Ashton, Deane veya Mathias’in son eserleri de Sanayi Devrimi’nin başlangıcını tek bir ulusal fenomen olarak ele alırlar (Pollard, 1981: 3). Özellikle 1950’lerde İngiltere’de kalkınma politikalarının genişlemesiyle Sanayi Devrimi’nin nedenleri ilgi odağı haline geldi. 1950’li ve 60’lı yılların ders kitaplarının çoğu, İngiltere’de sanayileşme için gerekli faktörlerin veya önkoşulların bir listesini çıkardı ve genellikle de bu şartlardan birini asıl neden durumuna yükseltti (Hudson, 2014: 5).

¹⁷Genişleyen coğrafi sınırların doğal bir sonucu olarak İngiltere orantısız bir şekilde kazanç elde etti. Bu durum da ihracata yönelik üretim artışını ve nihayetinde genel büyümeyi teşvik eden önemli bir faktör oldu (Hudson, 2014: 5).

¹⁸Tarihçiler açısından dış ticaret en çok göze çarpan ekonomik faaliyet biçimlerinden biridir. İthalat ve ihracat istatistikleri, toplam üretim istatistiklerinin çok ötesinde, temel bir niceliksel bilgi kaynağıdır. Dış ticaret verilerini kullanmak, ekonominin diğer yönleri hakkında bir şeyler öğrenmek için her zaman cazip olmuştur. Ancak çıkarımlar bazen yanıltıcı olabilir: 1780’lerde toplam net ithalat, milli gelirin yüzde 10’undan daha az bir oranda, yaklaşık 19 milyon pound olarak gerçekleşti. Bu oran Sanayi Devrimi sırasında arttı ve 1850’lerde yüzde 25 oldu (Mokyr, 2011: 21).

nüfus artışı²⁰ hem mal²¹ ve hizmetlere olan talebi (Hudson, 2014: 5) hem de fabrikalar için gerekli olan ucuz işgücü imkânını sağladı. Mucitlerin, icatlarının patentini alma şansları vardı. İcatların para kazandırması birçok kişinin yenileri için gayret göstermesine yol açtı. Yeni teknikler²² ve bunların üretimde kullanılması konusunda paralarını riske atmaya istekli olan varlıklı insanlar vardı. Tasarruf fonlarını yatırımcılarla eşleştirmek için bir bankacılık sistemi de mevcuttu (Housel, 2008: 4-5). Bu finansal kurumlar sayesinde fabrikalar açmak, buhar motorları satın almak ve yüzlerce işçi çalıştırmak için gerekli sermaye bulunabiliyordu.²³ Ticari ve sınai genişlemeye sempati duyan bakanlar ve parlamenterler yatırımları destekliyordu (McNeese, 2000: 3). İktidarlar, yatırımları destekleyecek yasalara da sahipti.²⁴ İngiltere'deki bakımlı yollar ve kanallar kolonilerle yapılan ticareti kolaylaştırıyordu. Ayrıca kömür ve demir cevheri²⁵ gibi bol miktarda önemli hammadde de mevcuttu (Housel, 2008: 4-5).

Bu saydığımız faktörlerden de anlaşılacağı üzere Sanayi Devrimi yalnızca bilimsel ve teknolojik²⁶ gelişmeler sayesinde değil, zamanın ekonomik ve sosyal değişimlerinin de etkisiyle ortaya çıktı (Musson; Robinson, 1989: 8). Sonuçta insan gücünden makine gücüne doğru bir yolculuk

¹⁹17. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ortaları arasındaki İngiliz tarımı, ekonominin bütünü açısından genellikle büyük bir başarı öyküsü olarak kabul edilir (Hudson, 2014: 64). Tarımda yaşanan bu ilerleme ise ekonominin artan tarım dışı işgücünü destekleyen bir faktör oldu (Hudson, 2014: 5).

²⁰İngiltere için yapılan en son tahminler, 17. yüzyılın ortalarında nüfusta önemli bir düşüş görüldüğünü ama ardından yeniden nüfusta önemli bir artış yaşandığını öne sürüyor (Royle, 2012: 52). Nitekim 1700-1750 arasındaki yarım yüzyılda İngiltere'nin nüfusu bir milyon arttı. Bu artış oranı devam etseydi nüfus ancak iki yüzyıl içerisinde iki katına çıkmış olacaktı ancak yalnızca yetmiş yılda bu durum gerçekleşti. 1700-1750 döneminde nüfus ancak beşte bir nispetinde artış gösterirken, 1750-1800 arasında artış yarı yarıya oldu (Buer, 1968: 23). Toplam nüfus, 1757'de 6 milyonu, 1781 yılında 7 milyonu, 1794'te 8 milyonu, 1804'te 9 milyonu, 1812'de 10 milyonu, 1819'da 11 milyonu, 1824'te 12 milyonu ve 1830'da 13 milyonu buldu. Görüldüğü gibi nüfus artışındaki hızlanma oldukça belirgindi; 1781-91 yılları arasında yüzde 10'un altındayken, 1811-21 arasında yüzde 16'nın üzerine çıktı (Royle, 2012: 52-53).

²¹Nüfus artışının, diğer ürünlere göre gıda talebinde genellikle daha hızlı bir artışa neden olduğunu belirtelim (Mokyr, 2011: 23). Ancak bu durum sadece doğal ve geleneksel taleplerle sınırlı kalmadı. Bunun ötesinde, gelişen satış yöntemleriyle, iç tüketimde yeni ürünleri satın alma arzusunun arttığı önemli bir değişim de yaşandı (Hudson, 2014: 6).

²²İngiltere dışında yapılan çok sayıda önemli icadın en başarılı uygulamalarının yine bu ülkede hayata geçirildiğini söyleyebiliriz. Bunlar arasında Fransız Claude Louis Berthollet tarafından 1785'te icat edilen klorlu ağartma; Belçikalı Nicholas Leblanc'ın 1787 tarihli icadı olan soda yapma işlemi; Fransız Philippe Lebon ile İskoçyalı William Murdock'ın yaklaşık 1798'de birlikte icat ettikleri gaz aydınlatması; Philippe De Girard tarafından yaklaşık 1810'da icat edilen mekanik keten eğirme işlemi; 1802'de patenti alınan ünlü jakar dokuma tezgâhı; Francois Appert tarafından 1795'te icat edilen taze meyve ve sebzeleri korunma tekniği ve N. L. Robert tarafından 1798'de icat edilen kâğıt makinesi. Bu gibi makinelerin ilk aşamada işletilmesi ve bakımı için genellikle İngiliz mühendis ve teknisyenlerden yararlanıldığı gibi kıtadaki en başarılı girişimciler de İngiliz uzmanların tavsiyelerine başvurmak zorunda kaldılar (Mokyr, 2011: 9).

²³Bu dönemde sermaye oranında görülen artış ve düşük faiz oranlarıyla sağlanan finansal destek, yatırımları teşvik edici nitelikteydi (Hudson, 2014: 5). Ayrıca sanayide yaşanan büyüme de zengin müteşebbislerin sermayelerini artırmalarını ve yeniden yatırım yapabilmelerini sağladı (Nigel, 2009: 6).

²⁴İngiliz siyasi kurumları çoğu Avrupa ülkesinden çok farklıydı. Nitekim İngiltere'de açıkça tespit edilmiş mülkiyet haklarının daha verimli bir ekonomik organizasyona yol açtığını, bunun da Sanayi Devrimi'ni kolaylaştırdığını söyleyebiliriz (North, 1981: 147, 158-70; Mokyr, 2011: 12).

²⁵Sanayi Devrimi'nin yaşanmasında birbiriyle bağlantılı üç faktörün çok önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz: kömür, demir ve buhar. Buhar motorları, suyu ısıtıp buhara dönüştürmek için çok fazla kömüre ihtiyaç duyuyordu. Nitekim makineler ve yüksek fırınlar İngiltere'de çok miktarda üretilen kömürle ateşleniyordu. Gerçekten de kömür Sanayi Devrimi'nin yakıtıydı. Sıcak buhar, güç üretmek için tekerlekleri döndüren pistonları itip çekiyordu (Gray, 2014: 4). Demir ise gerek buhar makinesinin gerekse bu çağın diğer mekanik makinelerinin temel hammaddesiydi (McNeese, 2000: 1).

²⁶"Teknoloji" terimi, marifet sanatı anlamına gelen Yunanca "tekhne" kelimesinden türetilmiştir. Bir tanımıyla teknoloji, pratik veya mekanik bilimlerin sanayiye veya ticarete uygulanmasıdır; bu uygulamaları yöneten teori ve metotlardır. Sanayi, sanat, bilim vs. için herhangi bir insan topluluğuna sunulan toplam bilgi ve becerilerdir (Grint; Woolgar, 1997: 7-8).

başladı.²⁷ Sanayi Devrimi, adım adım ilerledi ve insanlık tarihindeki en büyük gelişmelerden bazılarını başlattı (Marsh, 2005: 7). Sanayi Devrimi bitene kadar tarım yerini korusa da²⁸ artık İngiltere derinlemesine ve geri dönülmez biçimde değişti (Mitch, 2002: 16).

2. Sanayi Devrimi’nin Etkileri

Sanayi Devrimi’ni Dr Jekyll ile Bay Hyde’in durumuna benzetmek mümkündür. Zira insanlar, kısa zamanda hem iyi hem de kötü yüzüyle karşı karşıya geldi. İyi açıdan öncelikle el sanatları yöntemlerinin²⁹ yerini fabrikaların almasıyla üretim teknolojisi hızla gelişti ve verimlilik de oldukça arttı.³⁰ Artık daha fazla, daha iyi ve daha ucuz ürünler vardı (Marsh, 2005: 8). Bu durum öncelikle, kumaşın eğrilmesi ve dokunması için makinelerin icat edilmesiyle, tekstil sektöründe³¹ yaşandı. Bu dönemde buhar motoru, yaygın olarak kullanılan çok önemli bir güç kaynağı haline geldi. Yeni ulaşım ve iletişim biçimleri icat edildi. Demiryolları sayesinde taşıma radikal bir değişim geçirdi.³² Odun, su ve rüzgâr gibi pahalı ya da verimsiz enerji kaynaklarının yerini ucuz kömür aldı (Allen, 2017: 2).

Sanayi Devrimi’nin kötü taraflarına gelince öncelikle Devrim, şehirlerin görülmedik şekilde büyümesine sebep oldu. Özellikle açılan fabrikaların çevresinde yeni kentsel yerleşimler gelişti.³³ Yetersiz ulaşım ve uzun çalışma saatleri işçilerin çalışma yerlerine yakın bir yerde yaşamak zorunda kalmalarına, bu durum da yeni yerleşimlerin giderek büyümesine neden oldu (Smith, 2009: 48). 1750’de İngiltere’de, nüfusu 50.000’in üzerinde olan yalnızca iki şehir vardı: Londra ve Edinburgh. 1801’de bu sayı sekize çıktı; 1851’de ise dokuzu 100.000’in de üzerinde olmak üzere tam yirmi dokuz şehir bu sınırı aştı.³⁴ Nitekim bu tarihe kadar şehir nüfusu kırsal bölgelerin nüfusunu geçti; artık İngilizlerin neredeyse üçte biri, nüfusu 50.000’den fazla olan şehirlerde yaşıyordu (Hobsbawm, 1999: 64).

Buradaki sorun elbette sadece nüfusun artması değildi; sanayi şehirlerinin neredeyse hiçbir planlama ve kamu hizmeti sunumu olmadan hızlı ve gelişigüzel bir şekilde büyümesiydi. Şehirlere doğru yaşanan göçe ayak uydurulamamasının bir sonucu olarak temel kamu hizmetlerinden olan temiz su temini, sokakların temizlenmesi veya halk sağlığını koruyucu tedbirlerin alınması³⁵ konularında

²⁷Doğal olarak Sanayi Devrimi İngiltere’yle sınırlı kalmadı; önce Avrupa’ya, ardından Amerika’ya yayıldı (Wroble, 1999: 5; Marsh, 2005: 8).

²⁸Aslında 19. yüzyıl boyunca bile İngiliz halkının çoğu tarımla uğraşmaya devam etti. Bu dönemde İngiltere’nin gayri safi hâsılasının en az yüzde 60’ını tarım oluşturuyordu. Sanayi üretiminin, tarımın önüne geçip aynı oranı yakalayabilmesi ancak sonraki yüzyılın ortalarında mümkün olabilecekti. Nitekim 18. yüzyıl İngiltere’sinde tarım, ekonominin en büyük sektörü olarak kalmaya devam etti. Ancak sayısı gittikçe artan orta gelirli hane halkının ihtiyacını karşılayan sanayi üretiminin önemi de her geçen gün artış gösterdi (Barczewski, Eglin, Heathorn, Silvestri, Tuson, 2015: 28-29).

²⁹Sanayi Devrimi öncesi İngiltere’nin ekonomisi evlerde, atölyelerde ve küçük imalathanelerde yapılan üretime dayanıyordu. İşçiler, tüccarlardan temin ettikleri hammaddelerle evlerinde üretim yapıyorlardı. Bu tarz üretimde verimlilik düşüktü ve maliyetler de yüksekti. Dolayısıyla ürünlerin fiyatı çoğunlukla yüksekti ve yalnızca varlıklı insanların gücü bunları satın almaya yetiyordu (Marsh, 2005: 9). Ayrıca bu dönemde çoğunlukla üretim ile dağıtım arasında yerel olarak net bir ayrım yoktu (Royle, 2012: 123).

³⁰Sanayi Devrimi’nin İngiliz halkının çoğunun temel ihtiyaçlarını kısa veya orta vadede, tamamıyla ya da nispeten, daha fazla ve daha iyi şekilde karşılayıp karşılamadığı dikkate değer bir konudur. Ancak bu noktada bu dönemi yalnızca artma veya eksilme üzerinden değil, kökten bir toplumsal değişim süreci olarak ele almak gerekir (Hobsbawm, 1999: 58).

³¹Tekstil sektörünün yüzlerce yıldır İngiltere ekonomisinde çok önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz (Hills, 1970: 1).

³²Ulaşım araçlarındaki gelişim ve büyüyen nüfusun sonucunda ortaya çıkan daha geniş pazarlar arasındaki etkileşim sanayinin ilerlemesinde önemli rol oynadı (Smellie, 1962, 10).

³³İlk fabrikatörler, ihtiyaç duydukları işgücü için yakın çevrede konutlar sağlamak zorunda kalıyorlardı (Royle, 2012: 37).

³⁴Bazı şehirlerin 1801-1851 yılları arasındaki nüfus artışı bu büyümenin oranını ortaya koymaktadır: Londra 1801’de 1.100.000, 1851’de 2.600.000; Glasgow 1801’de 77.000, 1851’de 345.000; Manchester 1801’de 75.000, 1851’de 338.000; Birmingham 1801’de 71.000, 1851’de 265.000 (Smith, 2009: 48).

³⁵Hava ve su kirliliği nedeniyle solunum ve bağırsak hastalıklarında dikkate değer derecede bir artış yaşandı. Özellikle 1830’dan sonra, kolera ve tifo, 19. yüzyılın kent katilleri haline geldi (Hobsbawm, 1999: 64).

ciddi sıkıntılar yaşanmaya başladı (Hobsbawm, 1999: 64). Parklar ve yeşil alanlar hemen hemen hiç yapılmadı. Binlerce bacadan çıkan duman nedeniyle hava oldukça kirliydi. Diyebiliriz ki Sanayi Devrimi aşırı kalabalık, kirli, kasvetli ve sağlıksız sanayi şehirlerine yol açtı (Smith, 2009: 48).

Diğer bir sorun Sanayi Devrimi'nin çalışma şekil ve koşullarını önemli şekilde değiştirmesi oldu. Bir kere açılan fabrikalardaki çalışma şartları oldukça ağırdı.³⁶ Uzun ve düzenli saatler, çalışma hayatını karakterize ediyordu. On iki saatlik çalışma süresi normaldi (Marsh, 2005: 8; Allen, 2017: 2). Bu durum, çalışan insanların fabrikalardan nefret etmesine neden oldu. Bu nefret hissi de aslında anlaşılabilir bir şeydi. Zira evde ya da küçük bir atölyede çalışmaya alışkın bir erkek için fabrika disiplini gerçekten de dayanılmazdı. Eski çalışma ritimlerinden tamamen farklı olarak, fabrikalarda, belirli bir düzen, hep aynı yöntem ve bıkırtıcı bir tek düzelik söz konusuydu. Hâlbuki sanayi öncesi çalışanların durumu oldukça farklıydı. Yaptığı iş ya da çalışma şart ve yöntemleri mevsime veya hava durumuna göre değişebiliyordu. Rasyonel iş taksiminin tesiri altında kalmadan çeşitli mesleklerde farklı farklı görevler üstlenebiliyordu. Çalışma gün ve saatlerine³⁷ dahi kendileri karar verebiliyordu (Hobsbawm, 1999: 63). Aslında evde bile olsa, düşük ücretini telafi etmek için uzun saatler boyunca çalışmak zorundaydı. Ama yine de düzenli çalışma saatlerine bağlı olmadan istediği zaman başlayıp durabilirdi. İsteddiği gibi işi bölebilir, gidip gelebilir, dinlenebilir ve hatta isterse günlerce boşta kalabilirdi. Ana imalatçının evinde çalışsa bile, hâlâ oldukça özgürdü. İşveren ile kendisi arasında geçilmez bir uçurum olduğunu hissetmiyordu ve ilişkileri kişisel olma niteliğini koruyordu. Bu ilişki biçiminde katı kurallara bağlı değildi. Bir fabrikaya gitmek ile bir kışla veya bir hapishaneye girmek arasında çok az fark görüyordu.³⁸ Bu durum ilk nesil fabrikatörlerin işgücü elde etmede çoğu zaman güçlük çekmelerinin de en temel sebeplerindendi. Kırsal koşullardaki değişikliklerin taşradan şehirlere, tarımdan sanayiye doğru sürdüğü bir nüfus olmasa işlerinin çok daha zor olacağı da muhakkaktı (Mantoux, 1928: 419).

Bunun ötesinde ilk fabrikalar gürültülü, sağlıksız ve çoğunlukla tehlikeli yerlerdi. Hükümetler, "laissez-faire"³⁹ (bırakınız yapsınlar) olarak bilinen ekonomik işlere müdahale etmeme politikasına saplanmıştı. Bu, sanayinin işleyişine müdahale edilmek istenmediği anlamına geliyordu. Aslında çalışma ve üretim yöntemlerinde sıklıkla değişiklikler yaşanıyor ancak bunlar gerçekleştirilirken en çok etkilenen işçiler için çok az endişe duyuluyordu (Smith, 2009: 39).

Tüm bu zorluklara katlanan işçilerin aldıkları ücretler⁴⁰ ise son derece yetersizdi (Marsh, 2005: 8). Dolayısıyla yaşam standartları da oldukça düşüktü. Konutları çoğu zaman bakımsız, pis ve

³⁶Thomas Carlyle, Chartizm ile ilgili olarak kaleme aldığı kitabında İngiltere'deki işçilerin durumuyla ilgili olarak şu soruyu sordu: "İngiliz çalışanların durumu yanlış mı; aklı başında çalışan erkeklerin sessiz kalamayacağı, kalmayacağı ve hatta kalmaması gerektiği kadar yanlış mı?" (Carlyle, 1840: 3). 19. yüzyılın başlarından itibaren pek çok yazar da sıklıkla bu soruyu tekrarladı (Rule; Wells, 1997: 1).

³⁷Sanayi, saatin baskısını beraberinde getirdi. Makinelerin temposu ile çalışma sürecinin karmaşık ve dikkatlice planlanmış etkileşimi, hayatın mevsimlerle, hatta haftalar veya günlerle değil dakikalarla ölçülmeye başlanması ve herşeyden önce mekanize iş düzeninin, insanın istek ve temayülleriyle uyumaması geleneksel çalışma yöntemlerine alışık olan insanlar için oldukça zorlayıcı bir durumdu (Hobsbawm, 1999: 64).

³⁸Çalışanlar, bu yeni şartlara hemen ve kendiliğinden uyum sağlayamadıklarından, sözleşmenin ihlali halinde para ya da hapis cezası gibi zorlayıcı tedbirlerle de karşı karşıya kalabiliyorlardı. Zaten ücretler oldukça düşük olduğu için ancak aralıksız çalışmaları halinde hayatta kalacak kadar para kazanabiliyorlardı. Bu durumda da ancak yemek ve uyumak için zamanları oluyordu (Hobsbawm, 1999: 64).

³⁹Olumlu açıdan bakacak olursak, hem felsefi hem de dinî inançlardaki değişimlerin bir sonucu olarak "laissez faire" doktrininin yaygınlaşması ve servete karşı rasyonel bir ahlak anlayışının ortaya çıkması bu dönemde ekonomik girişim koşul ve imkânlarını serbestleştiren bir etki meydana getirdi (Hudson, 2014: 5).

⁴⁰İşçi sınıfının çalışmalarının karşılığında aldıkları nakit ücret dışında bahsetmeye değer bir gelir kaynağı yoktu. Hâlbuki sanayi öncesi çalışanlar, çoğunlukla köydeki varlıklarından ve zanaat atölyelerinden yan gelirleri olan ailelerden oluşmaktaydı. Dahası

yetersizdi.⁴¹ Var olan evler oda oda, iş bulabilmek için kırsal kesimlerden şehirlere gelen göçmenlere kiralandı. Bodrumlar ise en fakir ailelerin evleri oldu (Royle, 2012: 34). Bu insanlar güvenli içme suyuna bile sahip değillerdi. Eğitim imkânı ise son derece sınırlıydı (Allen, 2017: 2). Ama bundan daha fazlası vardı: bu çarpık kentleşme toplumsal yapıyı da tahrip etti. Zengin ile fakir arasındaki fark çok büyüktü. Aralarında aşılması zor engeller vardı. Fabrikadaki usta ile işçiler ya da Wellington Dükü ile mülkünde çalışanlar arasında çok az bir kişisel iletişim vardı (Hobsbawm, 1999: 65).

Önemli bir sorun olarak nitelendirebileceğimiz bir başka husus ise çocuk işçilerdi. Oldukça küçük yaştaki çocuklar bile fabrikalarda çalıştırılabiliyordu. 1880 yılına kadar zorunlu eğitim söz konusu değildi ve yoksulluk, birçok ebeveyni çocuklarını fabrikalara göndermeye zorluyordu.⁴² Çocukların yetişkinlere göre daha ucuza çalıştırılabilmesi fabrika sahipleri açısından önemli bir avantajdı.⁴³ Bu durum aynı zamanda yetişkinlere ödenen ücretleri de aşağıya çekiyordu. 1833 yılında, pamuk fabrikalarında, yetişkin erkek ücretinin yaklaşık beşte biri karşılığında 84 bin kadar çocuk çalıştırılıyordu. Çocukların çalışma süreleri uzun⁴⁴ ve şartları da ağırdı.⁴⁵ Genellikle makinelerin altından atık parçaları topluyorlardı. Küçük bedenleri, makineyi kapatmak zorunda kalmadan makinelerin altında sürünebilecekleri ve hatta içine bile girebilecekleri anlamına geliyordu. Böyle bir çalışma şekli elbette ki oldukça tehlikeliydi. Nitekim korkunç yaralanma ve hatta ölümle sonuçlanan pek çok kaza meydana geliyordu.⁴⁶ 1841 yılında Parlamento’ya sunulan bir rapor, Stockport’ta bir kız çocuğunun geçirdiği iş kazası sonucu uyluk kemiklerinin kırıldığından ve ayak bileklerinin yerinden çıktığından bahsediyordu. Gömleğini makineye kaptıran bir erkek çocuğu ise kolundan ve başından yaralanmıştı (Smith, 2009: 40).

Görüldüğü gibi Sanayi Devrimi, insanların hayatlarını tanınmayacak şekilde değiştirdi. Ya da daha net bir ifadeyle kısa bir süre içerisinde eski yaşam tarzlarını sürdürülemez hale getirdi ve insanları

yeni işçi sınıfının işvereniyle tek bağlantısı aldığı ödemeyken, Sanayi Devrimi öncesi çalışanlar, çok eşit olmasalar da, işverenleriyle çok daha fazla insani ve sosyal bir ilişkiye sahiptiler (Hobsbawm, 1999: 63).

⁴¹Belirtmek gerekir ki sorun konut kalitesi değil ama tüm çevreydi. Hava kirliliğinin ötesinde her yerde hayvan ve insan dışkısı kokusu vardı. Böyle bir atmosfere aşinalık kabullenmeyi de sağladı (Allen, 2017: 2).

⁴²Hayat şartları, ailelerin tüm üyelerinin, yani kadınların da fabrikalarda çalışmalarını zorunlu kılıyordu (Royle, 2012: 125).

⁴³Çocuk ve kadın işçilerin ekonomideki verimliliği artırdıkları söylenebilir ancak her ikisi de ulusal büyüme endekslerinde görünmez olma eğilimindedir. Birçok istihdam rakamı kadın ve çocuk işçiliğini dışarıda tutmaktadır. Yine de gerçek ulusal çıktı tahminlerinin bırakılması gerektiğini önermek gerçekçi olmayacaktır. Bu tür rakamların verdiği nicel titizlik olmadan sanayileşmenin zamanlamasını ve ölçeğini ortaya koymak zor olacaktır (Morgan, 2013: 4).

⁴⁴Aslında çocukların çalışma süreleri, ne zaman tükenecekleriyle sınırlıydı. Bu süre on dört, on altı ve hatta on sekiz saat olabiliyordu. Ücreti yapılan iş miktarına bağlı olan ustabaşı, rahatlamalarına bir dakika bile izin vermiyordu. Çoğu fabrikada, ana öğün veya günün tek yemeği için ancak kırk dakika izin veriliyordu. Bu sürenin yirmi dakikası da makinelerin temizliğiyle geçiyordu. Bazı fabrikalarda makineler ara vermeden gece-gündüz çalışıyordu. Bu gibi durumlarda çocuklar da vardiyalı çalışıyor ve “yataklar hiç soğumuyordu” (Mantoux, 1928: 423).

⁴⁵Çocuk işçiler, çehtikleri ıstıraba acıyacak insanlardan uzakta yalıtılmış binalarda tamamen işverenlerinin insafına terkedilmiş bir halde çalışıyordu. Disiplini sağlamak için gaddarca yöntemler kullanılıyordu. İşin aslı disiplini sağlamak adına savunmasız varlıklara tarif edilemez zulümler yapıyordu. Kırbaç, sabahdan akşama kadar sadece en küçük hataları cezalandırmak için değil, aynı zamanda yorgunluktan ayakta duramayanları uyanık tutmak için kullanıldığı bir gerçektir. Litton’daki bir fabrikada durum daha da kötüydü. Fabrikanın sahibi Ellice Needham, çocukları yumrukluyor, kamçılıyor, tekmeliyor ve tırnakları etlerine geçene kadar kulaklarını sıkıyordu. Ustabaşılar daha da beterdi. Bunlardan birisi olan Robert Woodward, çocukları bileklerinden makineye asmak, kışın neredeyse çıplak çalıştırmak ve omuzlarına ağırlıklar koymak gibi yeni işkence yöntemleri geliştiriyordu. Bu vahşetten kaçmaya çalışanlar olursa ayakları palangaya vuruluyordu. Birçoğu intihar etmeye çalıştı. Mesela bir kız çocuğu, denetimin gevşediği bir anda kendisini nehre attı. Hayatta kalan çocuk bu hareketiyle özgürlüğüne kavuşmuş oldu; zira patronu bu örneğin bulaşıcı olabileceği korkusuyla çocuğu fabrikadan çıkardı (Mantoux, 1928: 423-425).

⁴⁶Kazalar çok yaygındı. Özellikle uzun çalışma saatlerinin sonuna doğru bitkin çocukların neredeyse iş başında uyukladıkları zamanlarda daha da sık yaşanıyordu. Parmakların nasıl kesildiğine veya kol ya da bacakların çarklar arasında nasıl ezildiğine dair hikâyeler hiç bitmiyordu (Mantoux, 1928: 424).

yenisini keşfedip kurlmaları için serbest bıraktı. Ancak bunu nasıl yapabileceklerini bilmeyen insanlara yol göstermekte hiç yardımcı olmadı (Hobsbawm, 1999: 58).

3. Luddist Başkaldırı

1800'lerde servetin arttığı ve İngiltere'nin daha zengin bir ülke haline geldiği konusunda hiçbir şüphe yoktur. Ancak bu durum, Sanayi Devrimi sonucunda herkesin yaşam standardının yükseldiği anlamına gelmedi (Smith, 2009: 38). Üstelik pek çok insan bu süreçte işini kaybetti. Gerçekten de Sanayi Devrimi, başlangıçta daha fazla fırsat ve iş imkânı yaratmadığı gibi var olanlar üzerinde de daraltıcı bir etki meydana getirdi.⁴⁷ Bu ise Luddist (Luddites) ayaklanmaların temel sebebini teşkil etti. Peki ama kimdi bu Luddistler? Rivayete göre Ned Ludd bir çorap dokuma fabrikasında işçiydi. Bir gün işini düzgün yapmadığı için eleştirilmiş ve kendisinden dokuma tezgâhının ayarını düzeltmesi istenmişti. Buna karşın Ned de, iki tane dokuma tezgâhını bir çekiçe ezerek düzeltmişti (Binfield, 2015: XIV). İşte Ned Ludd'a (General veya Kral Ludd) bağlılık yemini edenler⁴⁸ kendilerine "Luddist" ismini verdiler (Fox, 2013: 24). Yetkili makamlar ise bunlardan "yağmacılar", "asiler" ya da daha çok "saldırgan kalabalık"⁴⁹ olarak bahsettiler (Binfield, 2015: XIV).

Luddist başkaldırının neden çıktığını ve hedeflerini anlamak için bu tarihlerde İngiltere'nin içerisinde bulunduğu duruma bakmak gerekir. Zira olayların başladığı sırada gerek İngiltere'nin içerisinde gerekse Avrupa'da önemli gelişmeler yaşanıyordu. Kral III. George'un akıl hastalığından dolayı, oğlu, kral gibi hareket etmeye başladı. Napolyon Bonapart ise gücünün zirvesindeydi. Fransız liberalizmini yok etmek ve Fransız milletine kraliyeti kabul ettirmek üzere İngiltere aristokrasisinin üstlendiği yorucu savaş devam ediyordu. İngilizler, Napolyon'u ezmek için hem bizzat savaşıyorlar hem de müttefiklerinin ordularını finanse ediyorlardı. Aslında İngiliz halkından alınan vergiler, Avrupa'nın despotik rejimlerine gidiyordu. Napolyon, yayınladığı meşhur Milano Kararnamesi'yle İngiltere'yi ve dünyanın her tarafındaki sömürgelerini abluka altına almıştı. Avrupa Kıtasi'nın İngiltere'ye kapalı limanları⁵⁰ ve verimsiz hasat dönemi tahıl fiyatlarının hızla yükselmesine neden oldu.⁵¹ 1812 yılında buğdayın fiyatı daha önce hiç olmadığı kadar arttı ve ortalama 155 şilini⁵² buldu (Peel, 1880: 6).

Bu arada İngiltere'de hızla artan fabrikalar, dokumacılar gibi vasıflı işçilerin geçim kaynaklarını hızla yok ediyordu. Bir el dokumacısının bir makine ile rekabet etmesi imkânsızdı. Nitekim binlerce el dokuma ustası, makineler yüzünden ya ücretlerinin düştüğüne ya da işlerini tamamen kaybettiklerine şahitlik ediyordu (Smith, 2009: 54).

⁴⁷Mesela 1800'lerde pamuk ipliği yapmanın maliyeti ve yünün ipliğe dönüştürülmesi için gereken işçi sayısı büyük oranda azaldı. En iyi yünlü kumaşı yapmanın işçilik maliyeti de en az yarı yarıya düştü (Marsh, 2005: 9). İşlerin kıt olması ise pek çok kişinin yeni fırsatlar için Amerika'ya göç etmesine neden oldu (Sioux, 2004: 6).

⁴⁸"Ned Ludd" ismi 1811 yılında doğdu (Steedman, 2013: 230-231). İşyancılar, muhtemelen taraftarlarına ilham vermek için, "Ned Ludd" veya "General Ludd" adlı hayali bir liderin komutası altında olduklarını söylüyorlardı. Bununla beraber gerçekte herhangi bir lider olduğuna inanmak için yeterli bir delil ve neden yoktu. Hoşnutsuzluğun hâkim olduğu her bölgede, farklı farklı insanlar kalabalıklara liderlik yaptı ve kendi bölgesinin "General Ludd"u oldu (An Historical Account, 1862: 7).

⁴⁹Belki hiçbir tarihî kişi ya da olay, "kalabalıklar" kadar tarihçiler tarafından ihmal edilmemiştir. Çok az kişi, kalabalıkların, tarihte önemli rol oynadıklarını inkâr edecektir. Yine de uzun yıllar boyunca, tarihçiler yerine, psikologlar tarafından incelenmeye uygun bir konu olarak görülmüştür (Rude, 2005: 3).

⁵⁰İngilizlerin dış ticareti 18. yüzyıl boyunca hiç bu kadar düşük olmamıştı. Aynı şekilde iç pazar da hiç bu kadar daralmamıştı (Peel, 1880: 7).

⁵¹Tahıl fiyatlarının yükselmesi, doğal olarak, toprak sahiplerinin işine yaradı. Gerçekten de bu dönemde büyük kazançlar elde ettiler (Peel, 1880: 7).

⁵²Evans, aynı tarih için buğday fiyatını 126 şilin olarak vermiştir. Bkz (2013: 149).

Gerçekten de toplumun önemli kesimi oldukça sıkıntılı bir süreçten geçiyordu.⁵³ Her yıl binlerce tüccar iflas ediyordu. Sefil ve aç insanlar, Yorkshire, Lancashire, Cheshire ve Nottingham gibi büyük kentlerde iş bulmaya çalışıyordu. Savaşın durumunu ya da ne için yapıldığını değil, sadece ocağındaki ateşin söndüğünü ve çocuklarının ekmek için ağladığını biliyordu. Üstelik bu koşullarda üreticiler, emeği son derece ucuzlatan yeni icatlardan yararlanma yoluna gidiyordu. Fakir halkın, bu zor şartlarda geçim kaynaklarını ellerinden alan makinelerin getirdiği faydaları anlamaları beklenebilir miydi (Peel, 1880: 7)?

İşte Luddist hareket bu koşullarda hayat buldu. Zaten Ludistler, çoğunlukla tekstil işçilerinden oluşan yetenekli İngiliz emekçileriydi. Adil bir ücret talep ediyor ve kendi üretim ve ticaretleri üzerinde kontrol sahibi olmayı istiyorlardı. Nitekim sözde General Ned Ludd’un önderliğinde Nottingham, Yorkshire ve Lancashire’da gizli gruplar halinde organize olmaya başladılar. Hedef olarak da, el emeğini yok ederek zanaatlarına ve ticaretlerine zarar veren makineleri⁵⁴ seçtiler (Jones, 2006: 3).

Rahatsızlıklar ilk olarak, Nottingham kasabasının çeşitli yerlerinde bir araya gelen çoğunlukla çorap dokumacılarından oluşan küçük grupların çok sayıda yeni çorap dokuma tezgâhını tahrip etmesiyle kendisini gösterdi.⁵⁵ Bu hadiselerle karışan erkekler, ekseriyetle, yeni makinelerin kullanılmaya başlaması ya da fabrikatörlerin verdikleri düşük ücretlerle çalışmayı reddetmeleri nedeniyle işten atılanlardı. İsyancıların taarruzlarına karşı direnişin bir sonucu olarak, 11 Kasım’da Nottingham yakınlarındaki Bullwell’de Luddistlerden birisinin vurulması şiddet olaylarının daha da artmasına neden oldu.⁵⁶ Bu durum karşısında yetkililer, silahlı kuvvetleri yardıma çağırmayı gerekli gördüler. İlk önce, ekseriyetle yerel milislerden ve gönüllülerden birlikler oluşturuldu. Bunlara yaklaşık dört yüz özel polis de katıldı. Bu gücün etkisiyle olaylar bir süre için duruldu; ancak Kasım ayının sonu gelmeden saldırılar yeniden başladı ve daha sistematik bir karakter kazandı. Luddistler, bazı köylerde

⁵³İngiliz aristokrasisi ve üst sınıfının sanayileşmeden olumsuz anlamda etkilendiğini söyleyemeyiz. Hatta bu gelişme daha da zenginleşmelerini sağladı. Çiftlik ürünlerine olan talep artışı nedeniyle topraklarından elde ettikleri kira gelirleri oldukça yükseldi. Toprakları üzerinde yeni maden ocakları faaliyete başladı ve yine bu mülklerinden demiryolları geçti (Hobsbawm, 1999: 58).

⁵⁴Makineleri kırma eyleminin ilk kez Luddist başkaldırıyla ortaya çıktığını söyleyemeyiz. On yıllar öncesinde bile işverenleri korkutma yöntemi olarak bu eylem biçiminin örneklerine rastlamak mümkündür (Felkin, 1867: 227). Ancak önceki emek mücadeleleri “Ned Ludd” benzeri bir isim ortaya çıkarmamıştır (Binfield, 2015: XIII).

⁵⁵İlk Luddist saldırı, 11 Mart 1811’de Nottingham şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Arnold’da yaşandı. Nottingham’da pazaryerinde toplanan yüzlerce çorapçı, makinelerin kullanılmasını protesto etti. Öfkeli konuşmaların ardından Arnold’da doğru yürüyüşe geçen kalabalık burada faaliyette bulunan bir imalathaneyi bastı ve çorap dokuma tezgâhlarını tahrip etti (The Morning Chronicle, March 15, 1811; The Nottingham Journal, March 16, 1811; Sutton, 1852: 289-290). Bu, tüm dokuma tezgâhlarının parçalandığı ilk saldırıydı. Nitekim bu konudaki çalışmaların çoğunda Luddizm’in başlangıcı olarak bu tarih kabul edildi (Steedman, 2013: 230).

⁵⁶26 Kasım’da Basford’da 13 dokuma tezgâhı tahrip edildi. The Nottingham Review’deki haberde saldıranların değerli eşyalara dokunmayıp sadece makineleri hedef aldıkları bilgisine yer verildi (The Nottingham Review, November 29, 1811). Sonraki günlerde Basford’da 4, Bobbers Mill’de 3 tezgâh daha parçalandı (The Nottingham Journal, December 7, 1811). 15 Aralık’ta Nottingham’da yine makinelere karşı saldırılar yaşandı (The Derby Mercury, December 26, 1811). Saldırganlar hakkında bilgi verenlere ödül verileceğinin açıklanmasının ardından 21 Aralık’ta Arnold’da 2 çorap dokuma tezgâhı daha parçalandı (The Nottingham Review, December 27, 1811). 23 Aralık’ta Radford’da 2-3 çorap dokuma tezgâhı ve New Radford’da oldukça değerli bir dantel tezgâhı kırıldı (The Leeds Mercury, December 28, 1811). 12 Ocak 1812’de Nottingham’da 8, 13 Ocak’ta ise New Radford’da 4 dantel dokuma tezgâhı kullanılamaz hale getirildi (The Nottingham Review, January 17, 1812). 19 Ocak 1812’de Nottinghamshire ve Derbyshire’da bir dizi Luddist saldırı yaşandı. New Radford’da 4, Ruddington’da 3, Linby’de 10 ve Derbyshire’da birkaç yerde 20 adet değişik tipte dokuma tezgâhı tahrip edildi (Nottingham Review, January 24, 1812; The Nottingham Journal, January 25, 1812; The Derby Mercury, January 30, 1812; The Leeds Mercury, February 1, 1812). Görüldüğü gibi Nottingham’da 1811 yılının Mart ayında başlayan olaylar, özellikle Kasım 1811-Ocak 1812 tarihleri arasında zirve noktasına ulaştı (Thompson, 1964: 535). Nitekim Morning Post, Nottingham’da Luddist saldırılarda görülen artışa dikkat çeken bir makale yayınladı. Bkz. (Morning Post, January 2, 1812).

sadece dokuma tezgâhlarını kullanılamaz hale getirmekle kalmadılar, aynı zamanda buralardan yardım paraları da topladılar. Bu durum da sayılarının hızla artmasına ve eylem alanlarının genişlemesine katkıda bulundu (An Historical Account, 1862: 7-8).

Ludistler, hızla değişen koşullara makineleri yok ederek tepki veriyorlardı.⁵⁷ Sahip oldukları ruh hali, gerek kamuoyunun desteğini sağlamak için neşrettikleri yazılarda⁵⁸, gerekse General Ludd imzasıyla üreticilere gönderdikleri tehdit mektuplarında⁵⁹ açıkça görülebiliyordu. Bu mektuplar, şikâyet ve adaletsizlik duygusu ile doluydu. “Düzeltenler Ordusu” ifadesi, yetkililerin başarısızlıkları karşısında, adaleti dağıtan insanlar olarak kendilerini gördüklerini ortaya koyuyordu. Özellikle geçmişteki “haklar” dan ve eski “özgürlükler” den sıklıkla bahsediyorlardı (Stevenson, 2013: 201).

Bu noktada Luddist tepkinin ne olmadığını da belirtmek gerekir. Bu, kontrolsüz bir öfkenin sonucu olarak verilen akılsızca bir tepki değildi. Luddistler, besbelli sebeplerle harekete geçmişlerdi. Hedeflerini belirlerken de seçici davranıyorlardı. Üstelik yalnızca işlerini kaybetmelerine değil, bir yaşam tarzının yok olmasına da tepki gösteriyorlardı.⁶⁰ Gerçekten de üzgün ve öfkeli olmak için iyi sebepleri vardı (Fox, 2013: 25).

Ancak bu sebeplerin iktidardakiler tarafından anlaşılıp takdir edildiğini söylemek mümkün değildi. Üstelik Luddist saldırılar, Fransız Devrimi sırasında tanık olunanlara benzer sahneleri hatırlatıyordu.⁶¹ Nitekim bu hadiselerin zenginlere karşı şiddetli bir devrimin başlangıcı olabileceği düşüncesiyle endişeye kapılan (Smith, 2009: 54) Hükümet’e göre olaylar karşısında müsamahasız davranılmalı ve sert tedbirler alınmalıydı. Nitekim Hükümet tarafından konuyla ilgili olarak Parlamento’ya sunulan bir tasarıda “dokuma tezgâhı kırmak” büyük bir suç olarak tanımlandı ve bu suça katılanların cezasının ölüm olacağı belirtildi. Bu tasarıya muhalefet ise ünlü bir şairden, Lord Byron’dan geldi. Yayınladığı ünlü şiiri “Childe Harold” (Asilzade Harold) ve Parlamento’daki söyleviyle aılıktan ölmek üzere olan vatandaşlarına sahip çıktı. 27 Şubat 1812’de Lordlar Kamarası’nda

⁵⁷İngiltere’deki işçilerin düşük ücretler karşısında verdikleri tepkilerden bir diğeri ise grevdi. Mesela İskoç dokumacılar, 1812 sonunda, erken sendika tarihinin en etkileyici grevlerinden birini gerçekleştirdiler. Nitekim Carlisle’den Aberdeen’e uzanan bir alanda 40.000 dokuma tezgâhı altı hafta boyunca boş kaldı (Stevenson, 2013: 201). Bundan sonraki süreçte işçiler, koşullarını iyileştirmek için yasadışı şekilde sendikalar altında örgütlenmeye başladılar (Allen, 2017: 2).

⁵⁸UK (United Kingdom), TNA (The National Archives), HO (Home Office) 33/1/33.

⁵⁹Mesela 1812 yılı Mart ayının sonundan Nisan’ın ortasına kadar geçen üç haftada, hiçbir şekilde birbiriyle bağlantısı olmayan ve ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan ve çalışan üç farklı üretici tehdit mektupları aldı. Bu isimlerden ilki George Rowbottom, Nottingham’ın batısındaki küçük bir kasaba olan Eastwood’da faaliyet gösteren bir çorapçıydı. Bay Smith, Holmfirth yakınlarında çalışan bir şifoniyerdi. Thomas Garside ise Stockport’ta pamuklu kumaşın buharla dokunması için iplik eğirme işiyle uğraşan bir üreticiydi. Üç mektubun da ortak noktası Ned Ludd ismiyle gönderilmiş olmasıydı. Bu mektuplar sadece tehdit için bir vasıta değil, aynı zamanda talepleri dile getirmek için bir araç olarak kullanılıyordu (Randall, 2006: 271; Binfield, 2015: XV).

⁶⁰İnsanların, hayatlarını derinden etkileyen büyük değişimle başa çıkmakta zorlanmaları doğaldı. Hele kişilerin hayatında değişimin çok az yaşandığı ve çocukların, hayatlarının ebeveynlerinininkine çok benzeyeceğini düşündüğü bir zamanda bu daha da zordu (Smith, 2009: 54).

⁶¹Fransız Devrimi’nden sonra İngiliz Hükümeti, emekçi insanların reform taleplerinin devrime yol açabileceğinden endişe duymaya başladı. 1799 ile 1800 yıllarında, çalışma koşullarının iyileştirilmesine çalışmak için işçi gruplarının bir araya gelmelerini yasadışı kılan “Combination Acts” denilen katı kanunlar getirildi (Smith, 2009: 55). Ayrıca bu dönemde reform talep edenler, yetkililerce, Fransız ajan veya işbirlikçi olarak itham edildiler. Bu durum da doğal olarak bu insanların faaliyetlerini gizlemeye sevketti. Hükümet ise gizli örgütlenmelere nüfuz edebilmek için daha önce hiç olmadığı kadar çok muhbir kullandı. Her bir ihbar için ödeme yapıldı. Bu da asılsız haberlerin çoğalmasına neden oldu. Bununla beraber isterse uydurma olsun her türlü haber yetkililerce hevesle kabul edildi (Thompson, 1964: 485). Ancak belirtmek gerekir ki Hükümet’in yasaklayıcı ve baskıcı politikaları insanların yaşamlarını iyileştirme konusundaki kararlılıklarına engel olamadı (Smith, 2009: 55).

edebî bir üslupla yaptığı söz konusu konuşmasında Byron, makineler yüzünden pek çok kişinin işini kaybettiğini belirtti ve “aç ve çaresiz bir halk” için idam cezasının çözüm olup olmadığını sordu.⁶²

Gerçekten de söz konusu isyan o günün kurulu düzenini ciddi şekilde korkuttu. Hükümet ve iş dünyasının liderleri Londra’nın görkemli salonlarında, seri üretim, ucuz mallar, ticarete büyüme ve daha fazla kâr hayaliyle yeni bir üretim ekonomisinin ayrıntılı planlarını hazırlıyorlar ve ülke için başka bir gelecek tasavvur ediyorlardı. Bu tahayyülde çalışan ailelerin istek ve ihtiyaçlarının ancak çok küçük bir yeri vardı. İşçiler de makinelerin yalnızca çark dişleri haline geldiklerini görmüşlerdi ve buna razı olmak yerine tepki gösterip direnme yolunu seçmişlerdi (Fox, 2013: 25).

Nitekim başkaldırı ruhu, kısa bir süre içerisinde Derbyshire⁶³, Leicestershire⁶⁴, Lancashire⁶⁵, Cheshire ve Yorkshire gibi şehirlere yayılarak bir dereceye kadar İngiltere’nin tüm merkezi üretim bölgelerini kapladı.⁶⁶ Bu insanlar, işlerini ellerinden alan ve hayatlarını altüst eden mekanik dokuma tezgâhlarını, el baltasından demirci çekicine⁶⁷ kadar ele geçirebildikleri her türlü silahla parçaladılar (Fox, 2013: 24-25). Mesela Tentwistle’da yer alan bir fabrikadaki pamuk makineleri tamamen tahrip edildi. 14 Nisan’da Stockport’ta bazı tezgâhlar yok edildi (An Historical Account, 1862: 8-9). Aynı ayın 20’sinde Manchester’a 10 kilometre mesafedeki Middleton’da yer alan bir fabrika birkaç bin kişiden oluşan bir grubun saldırısına uğradı (Prentice, 1851: 52-53; Clery, 2017: 194). Sevk edilen askerî birlikler isyancıları geri püskürttü. Ertesi gün ikinci bir saldırı daha gerçekleşti. Olaylar sırasında toplam 10 kişi hayatını kaybetti (Hammond; Hammond, 1919: 289). Aynı günlerde Manchester’da da ayaklanmalar baş gösterdi. Benzer şekilde Batı Houghton’da, ordunun yokluğundan yararlanan isyancılar bir fabrikaya saldırdılar ve makinelere zarar verdiler. Yine Newcastle, Wigan, Warrington, Eccles, Carlisle ve Yorkshire’da saldırılar yaşandı. Nottinghamshire’da geniş dokuma tezgâhları⁶⁸, Lancashire’da buharla çalışan tezgâhlar ve Yorkshire’da yünlü kumaşların⁶⁹ kesilmesinde kullanılan makineler, yani el emeğine olan talebi azaltan tüm yeni icatlar yok edilmek istendi (An Historical Account, 1862: 9).

⁶²(Cobbett’s Parliamentary Debates, 1812: 966-972). Ayrıca bkz. Hansard, HL Deb 27 February 1812 Vol. 21 cc. 964-79. Konuyla ilgili olarak Lordlar Kamarası’da yapılan görüşmeler için bkz. Deb 04 February 1812 vol 21 cc602-3; Deb 02 March 1812 vol 21 cc1077-84; Deb 05 March 1812 vol 21 cc1166-8. Avam Kamarası’nda yapılan görüşmeler için bkz. Deb 06 February 1812 vol 21 cc671-2; Deb 14 February 1812 vol 21 cc807-24; Deb 17 February 1812 vol 21 cc826-41; Deb 18 February 1812 vol 21 cc847-53; Deb 18 February 1812 vol 21 cc853-5; Deb 20 February 1812 vol 21 cc859-66; Deb 25 February 1812 vol 21 cc962; Deb 09 March 1812 vol 21 cc1215-7.

⁶³The Derby Mercury adlı gazetenin 12 ve 19 Aralık 1811 tarihli sayılarında Ilkeston, Makeney, Heage, Holbrook, Crich, Swanwick ve Riddings’te hafta boyunca birçok dokuma tezgâhının tahrip edildiği haberine yer verildi (The Derby Mercury, December 12, 1811; December 19, 1811).

⁶⁴Luddist olduğu iddia edilen bazı şahıslarla ilgili olarak Leicester’da bir mahkeme kuruldu ve 23 Mart 1812’de yargılamalara başlandı (The Leicester Journal, March 27, 1812).

⁶⁵Olaylara karışıkları iddiasıyla Lancaster ve Chester Kaleleri’nde tutuklu bulunan mahkûmların listesi için bkz. (The Lancaster Gazette, May 9, 1812).

⁶⁶Bu dönemde sadece Sanayi Devrimi nedeniyle değil, savaş şartlarının etkisiyle yaşanan gıda sıkıntısı veya fiyatlarının yüksek olması nedeniyle birçok yerde ayaklanmalar baş gösterdi (Charlesworth, 2018: 104). Benzer sıkıntı ve rahatsızlıklar İngiltere’nin güney ve doğu illerinin kırsal emekçi toplulukları için de geçerliydi (Archer, 2000: 8).

⁶⁷Luddistler, “Enoch” adını verdikleri bir çekiçle binlerce makineyi parçaladılar. Bu isim, sadece çekiç değil, aynı zamanda bıçkıcıların zanaatlarını tehdit eden bıçkı makineleri de imal eden Enoch Taylor adlı bir ustaya göndermede bulunmak için kullanılıyordu. Bu şekilde hem sorunların hem de çözümlerin aynı kaynaktan gelebileceği ima ediliyordu (Binfield, 2015: 54-55).

⁶⁸Yalnızca Nottinghamshire’da binden fazla dantel ve çorap dokuma tezgâhı tahrip edildi (Peel, 1880: 8; Thompson, 1964: 535). Meydana gelen zararlar ise birkaç yıl boyunca telafi edilmedi (King; Timmins, 2001: 77).

⁶⁹Yünlü kumaş, 18. yüzyıl boyunca İngiliz tekstil sektöründe en büyük paya sahip ürünlerden birisiydi (Randall, 1991: 13).

Hükümet'in, hareketi askerlerle⁷⁰ bastırması ise hızlı ve acımasız oldu. Gece yarısı baskınlarıyla makinelerin parçalandığı ve fabrikaların ateşe verildiği Luddist hareketin en şiddetli dönemi kısa sürdü ve netice itibarıyla başarısız oldu.⁷¹ Olaylara karışanları⁷² yargılamak üzere York'ta özel bir komisyon teşkil edildi. 2 Ocak 1813'te çalışmalarına başlayan komisyon, 11 gün boyunca, saldırılara karıştıkları iddiasıyla tutuklanan 66 erkeği yargıladı. Sonuçta on sekiz kişi hakkında idam cezası verildi. Bunlardan üçü 8 Ocak'ta, on dördü ise 16 Ocak'ta idam edildi. Kalan bir kişinin infazı ise ertelendi. Altı kişi basit suçlardan dolayı yedi yıl sürgün cezası aldı. Kalanlar ise ya kefaletle serbest bırakıldı ya da delil yetersizliği⁷³ nedeniyle beraat etti (Collection of State Trials, 1823: 959-1169; An Historical Account, 1862: 130).

Her ne kadar dönemin yetkilileri ve basını tarafından "eşkıya" olarak nitelendirilip ağır şekilde cezalandırılırsalar da tarihçiler, Luddizm'in gözü kapalı ve düzensiz bir suç hareketinden daha fazlası olduğu konusunda hem fikirdirler. Yerel ya da çevre bölgelerden gelen işçilerin katılımıyla oluşan Luddist gruplar, nüfusun bir kesitini temsil ediyordu. Bu hareket toplumun içinden çıkmıştı. Nitekim öldürülen Luddistler, toplum tarafından yerel kahramanlar olarak kabul edildi. Cenazelerine büyük kalabalıklar katıldı. Gerçekten de bu hareketin halk nazarında önemli bir karşılığı olduğunu söylemek mümkündür (Stevenson, 2013: 200).

Belirttiğimiz gibi Luddistlerin tutum ve eylemleri ilerleme ve rasyonel ekonomi adına şiddetle kınandı. Cahil ve barbar olarak nitelendirildiler. Ancak hiçbir şey bu insanların verdikleri tepki kadar doğal olamazdı. Zira işçinin tek sermayesi emeği ve teknik ustalığıydı. Bunları değersizleştiren herhangi bir şey onu tek vasfından mahrum bırakırdı. Makinelerin tüm faydası ve var olma nedeni emeğin tasarrufunu mümkün kılmasıydı. Ancak işçi, anlaşılır ve hatta savunulabilir şekilde, bu tasarrufun kendi pahasına yapıldığını düşündü. Mağdur insanların bu makul bakış ve itirazına verilen cevap ise makinelerin fiyatları düşürerek tüketimi arttıracak; talepteki artışın sınai kalkınmayı hızlandıracak ve nihayetinde emeğin yok olmaktan ziyade, daha çok ve daha büyük atölyelerde çok daha büyük bir rol oynayacağı şeklindeydi. Bu değerlendirme doğrudu ancak işçilerin, makinelerle ilk temasa geçtiklerinde, uzun tecrübenin haklı çıkardığı bu akıl yürütmeyi takdir etmesi imkânsızdı. Onları etkileyen tek şey, birçoğunun işini kaybettiği ve her hâlûkârda ücretlerin düştüğü ezici bir rekabetle mücadele etmeleri gerektiği idi.⁷⁴ Eğer insanlar, şiddetli muhalefetleriyle ilerleme yolunda durdularsa ve hiçbir şekilde kendilerine yarar sağlamadan hareket ettilerse, bunu sadece aptallıklarına ve vahşiliklerine bağlamak doğru olur mu (Mantoux, 1928: 409-410)?

Luddistlerin karşı çıktıkları şey ilerleme değil, ahlaki sınırları olmayan, sermayeyi kontrol edenlerin istedikleri her şeyi yapabileceklerini iddia eden ve hükümet ile kral tarafından korunup

⁷⁰1812 yazında isyan bölgesinde güvenliği sağlamak için 12.000 kadar asker bulunuyordu (Thompson, 1964: 564). Luddistlere karşı alınan güvenlik tedbirleriyle ilgili olarak bkz. UK, TNA, HO 40/1/1-16; 40/2/1-23.

⁷¹Luddist saldırılar birkaç sene daha sürdü. Hem işçilerin kötü durumuna hem de eylemlerinin ardındaki ilkeye duyulan sempati ise neredeyse iki yüz yıl boyunca devam etti. Bu bağlamda Ned Ludd, sadece fikrî ve edebî olarak değil ama aynı zamanda halkın hayal dünyasında da varlığını korudu (Fox, 2013: 25). Bu noktada teknolojinin, toplumsal hayattaki etkisiyle ilgili olan tartışmaların geçerliliğini yitirmediğini de unutmamak gerekir. İnsanoğlu, makinelerin ne zaman kendisinin yerini alacağını sorgulamaya devam etmektedir (Orhan, 2014: 22).

⁷²Luddist olduğundan şüphelenilenlerin isimleri için bkz. UK, TNA, HO 40/2/5.

⁷³Luddistler hakkında bilgi verenler için büyük para ödülleri söz konusuydu. UK, TNA, HO 40/1/01, folios 9. Ancak saldırıların planlı bir şekilde yapılması ve alt tabakadaki insanların Luddistlere karşı olmak yerine, lehlerinde bir tutum sergilemesi, suçluları tespit etmeyi ya da yakalananları mahkûm edecek kanıtlar bulmayı oldukça zorlaştırdı (An Historical Account, 1862: 8).

⁷⁴Bu insanların geçimlerini bir başka işte aramaları gerektiği söylenebilir; ancak belirttiğimiz gibi ticaretin durma noktasına geldiği ve her mesleğin ihtiyaçtan fazla dolu olduğu bir ortamda, bu, gerçekçi bir temenni olmayacaktır. Her köy ve kasaba iş bulma ümidiyle fırsat kollayan çok fakir insanlarla doluydu. Üretim bölgelerinde çalışanların birçoğunun eline ise günde iki buçuk peniden daha fazla para geçmiyordu (Peel, 1880: 8-9).

teşvik edilen yeni politik ekonomiydi. *Bu* yeni ekonomik modelin mimarları, işgücünü istedikleri derecede uysal hale getirmek için eski hakları reddedip ortadan kaldırmak istiyordu. Luddistler tam da buna karşı mücadele veriyordu. *Bu* mücadele makinelere ve fabrikatörlere karşı sadece fiziki değil, özellikle yeni ekonomik yapının altında yatan sınırsız kâr ve rekabet ilkelerine karşı hak ve adalet isteyen ahlaki bir mücadeleydi. Onları asıl tehlikeli yapan şey de buydu (Sale, 1995: 5).

Ned Ludd’un takipçilerinin hayatlarını mahveden makinelere karşı silahlandıkları doğrudur.⁷⁵ Ama Luddizm’in özü şiddet değil, insanlığımızın değerini azaltan mekanik yaklaşımın reddedilmesi ve bizi insan yapan şeylere saygı ve güvendi. Geleneğe, sezgiye, maneviyata, duygulara, insan ilişkilerine, el emeğine ve gerçekliğin düzensiz ve öngörülemez doğasına saygı duyan, bilimin hâkimiyetini, mekanik ve indirgemeci yaklaşımı ve verimlilik ile maddiyatın üstün bir değer olarak kabul edilmesini sorgulayan bir felsefeydi (Fox, 2013: XII).

SONUÇ

İngiltere’de 18. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi, Fransız İhtilali gibi dayanılmaz hale gelen koşullara karşı ani bir başkaldırı şeklinde gerçekleşmedi. Ama her devrimde görüldüğü gibi Sanayi Devrimi de eskiyi yıktı ve yerine yeni bir düzen getirdi. En başta sosyoekonomik alanda yaşanan bu dönüşüm doğal olarak sancısız gerçekleşmedi.

Devrim, en başta, tek sermayesi emeği ve teknik ustalığı olan insanların bu vasıflarını ellerinden aldı ve kendilerine iki seçenek dayattı: Ya işsiz kalacaklar ya da yeni düzenin ucuz işgücü haline geleceklerdi. İngiliz emekçileri ise ne işsiz kalmayı ne de makinelerin yalnızca çark dişleri haline gelmeyi kabullendiler ve geçim kaynaklarını tehdit eden ve sorunun asıl kaynağı gibi görünen makineleri ortadan kaldırmaya karar verdiler. Nitekim bu amaçla örgütlendiler ve binlerce makineyi kullanılamaz hale getirdiler.

İngiltere’nin savaşta olduğu bir dönemde yaşanan ve hemen hemen tüm üretim bölgelerine yayılan Luddist başkaldırı, iktidarı teyakkuza geçirmek için yeterli oldu. Çözüm olarak ise Hükümet, bu insanların şikâyetlerine kulak vermek yerine, baskı ve korkutma yolunu seçti. Onları yeniliklerin ve ilerlemenin karşıtı olarak görüp suçlamak en kolay yoldu. Peki ama makine parçalamaktan başka çare göremeyen insanların sorunlarına eğilip çözüm aramak yerine, onları ölümle tehdit etmek doğru bir yol muydu? Tek suçlu, zanaatlarının yok olmasına direnen bu insanlar mıydı? Emekçilerin yaşamasını zorlaştıran bu yeni sosyo-ekonomik sistemin hiç mi kusuru yoktu?

Luddistler ilerlemeye ya da zenginliğin artmasına değil, geçim kaynaklarının yok olmasına karşı çıktılar. Makine kırma eylemi, evine ekmek götüremeyen insanların ancak çaresizliklerinin bir sonucuuydu. Bu bağlamda 1811-1813 yıllarında yaşanan Luddist başkaldırı hareketini, bundan sonraki süreçte de devam edecek olan emekçilerin hak arama mücadelelerinin bir merhalesi olarak görmek doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Belgeleri

A. United Kingdom The National Archives

Home Office: 33/1/33; 40/1/01, folios 9; 40/1/1-16; 40/2/1-23; 40/2/5.

B. United Kingdom Parliament Documents (Hansard)

⁷⁵Kalabalıkların eylemleri, belki çoğu zaman barışçıl olabilir; ancak ayaklanmalar doğası gereği böyle değildir (Fruchtman, 2015: 1).

Commons: Deb 06 February 1812 vol 21 cc671-2; Deb 14 February 1812 vol 21 cc807-24; Deb 17 February 1812 vol 21 cc826-41; Deb 18 February 1812 vol 21 cc847-53; Deb 18 February 1812 vol 21 cc853-5; Deb 20 February 1812 vol 21 cc859-66; Deb 25 February 1812 vol 21 c962; Deb 09 March 1812 vol 21 cc1215-7.

Lords: Deb 04 February 1812 vol 21 cc602-3; Deb 27 February 1812 vol 21 cc964-79; Deb 02 March 1812 vol 21 cc1077-84; Deb 05 March 1812 vol 21 cc1166-8.

Cobbett's Parliamentary Debates during the Sixth Session of the Fourth Parliament of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, and of the Kingdom of Great Britain (1812). (Volume 21 - Comprising the Period between the 7th of Jan. and the 16th of March 1812). London: T. C. Hansard.

C. Collection of State Trials and Proceedings

Cobbett's Complete Collection of State Trials and Proceedings for High Treason and Other Crimes and Misdemeanors from the Earliest Period to the Year 1783, with Notes and Other Illustrations: Compiled by T. B. Howell and Continued from the 1783 to the Present Time by Thomas Jones Howell (1823). (Volume 31). London: T. C. Hansard.

II- Gazeteler

The Derby Mercury, December 12, 1811; December 19, 1811; December 26, 1811; January 30, 1812.

The Lancaster Gazette, May 9, 1812.

The Leeds Mercury, December 28, 1811; February 1, 1812.

The Leicester Journal, March 27, 1812.

The Morning Chronicle, March 15, 1811.

The Morning Post, January 2, 1812.

The Nottingham Journal, March 16, 1811; December 7, 1811; January 25, 1812.

The Nottingham Review, November 29, 1811; December 27, 1811; January 17, 1812; January 24, 1812.

III- Tetkik Eserler

Allen, Robert C. (2017). *The Industrial Revolution: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.

An Historical Account of the Luddites of 1811, 1812 and 1813, with Report of Their Trials. (1862). Huddersfield.

Archer, John E. (2000). *Social Unrest and Popular Protest in England, 1780-1840*. Cambridge: Cambridge University Press.

Barczewski, Stephanie; Eglin, John; Heathorn, Stephen; Silvestri, Michael; Tusan, Michelle (2015). *Britain Since 1688: A Nation in the World*. London and New York: Routledge.

Binfield, Kevin (Ed). (2015). *Writings of the Luddites*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Buer, Mabel Craven (1968). *Health, Wealth and Population in the Early Days of the Industrial Revolution*. London: Routledge & Kegan Paul.

Carlyle, Thomas (1840). *Chartism*. London James Fraser.

Charlesworth, Andrew (2018). *An Atlas of Rural Protest in Britain 1548-1900*. London and New York: Routledge.

Clery, E. J. (2017). *Eighteen Hundred and Eleven, Poetry, Protest and Economic Crisis*. Cambridge, New York, Melbourne, Delhi, Singapore: Cambridge University Press.

Coleman, D. C. (1992). *Myth, History and the Industrial Revolution*, London and Rio Grande: The Hambledon Press.

Deane, Phyllis (1979). *The First Industrial Revolution (Second Edition)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Evans, Chris (2006). *Revolution Debate: Britain in the 1790s*. London and New York: I. B. Tauris.

- Evans, Eric J. (2013). *The Shaping of Modern Britain: Identity, Industry and Empire 1780-1914*. New York: Routledge.
- Felkin, William (1867). *A History of the Machine-Wrought Hosiery and Lace Manufactures*. London: Longmans, Green, and Co.
- Fox, Nicols (2013) *Against the Machine: The Hidden Luddite Tradition in Literature, Art, and Individual Lives*. Washington, Covelo, London: Island Press / Shearwater Books.
- Fruchtman, Jack (2015). “The Arc of Violence: Riots, Disturbances of the Peace, Public Protests and Crowd Actions in History”. *Crowd Actions in Britain and France from the Middle Ages to the Modern World (Edited by Michael T. Davis)*. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- Gray, Leon (2014). *Horrible Jobs of the Industrial Revolution*. New York: Gareth Stevens Publishing.
- Grint, Keith; Woolgar, Steve (1997). *The Machine at Work: Technology, Work and Organization*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Hammond, J. L.; Hammond, Barbara (1919). *The Skilled Labourer, 1760-1832*. London: Longmans, Green and Co.
- Hills, Richard Leslie (1970). *Power in the Industrial Revolution*. Manchester: Manchester University Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1999). *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day (Revised and Updated With Chris Wrigley)*. New York: The New Press.
- Housel, Debra J. (2008). *Industrial Revolution*. California: Teacher Created Materials.
- Hudson, Pat (2014). *The Industrial Revolution*. London: Bloomsbury Publishing.
- Humphries, Jane (2010). *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johns, Cort MacLean (2019). *The Lost Industrial Revolution, USA*: Lulu Publishing.
- Jones, Steven E. (2006). *Against Technology: From the Luddites to Neo-Luddism*. New York and Oxon: Routledge.
- King, Steven; Timmins, Geoffrey, (2001). *Making Sense of the Industrial Revolution: English Economy and Society 1700-1850*. Manchester: Manchester University Press.
- Mantoux, Paul (1928). *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century (Revised Edition Translated by Marjorie Vernon)*. London: Jonathan Cape.
- Marsh, Carole (2005). *Industrial Revolution from Muscles to Machines: 1750-1900*. Gallopade International.
- McNeese, Tim (2000). *History of Civilization: The Industrial Revolution*. St. Louis Missouri: Milliken Publishing Company.
- Mitch, David (2002). “The Industrial Revolution, c. 1750 - c. 1850”. *Events that Changed Great Britain Since 1689 (Edited by Frank W. Thackeray, John E. Findling)*. Westport-Connecticut, London: Greenwood Press, s. 6-18.
- Moffit, Louis W. (1963). *England on the Eve of the Industrial Revolution*. Oxon: Frank Cass & Co. Ltd.
- Mokyr, Joel (2011). “The Industrial Revolution and the New Economics History”. *The Economics of the Industrial Revolution (Edited by Joel Mokyr)*. USA: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., s. 1-52.
- More, Charles (2000). *Understanding the Industrial Revolution*. London and New York: Routledge.
- Morgan, Kenneth (2013). *The Birth of Industrial Britain 1750-1850*, London and New York: Routledge.
- Musson, Albert Edward; Robinson, Eric (1989). *Science and Technology in the Industrial Revolution*. London: Gordon and Breach.
- North, Douglass Cecil (1981). *Structure and Change in Economic History*. Norton.
- O’Brian, Patrick K. (2010). “Deconstructing the British Industrial Revolution as a Conjuncture and Paradigm for Global Economic History”. *Reconceptualizing the Industrial Revolution (Edited by Jeff Horn, Leonard N. Rosenband, Merritt Roe Smith)*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press, s. 21-46.

- Orhan, Serdar ve Savuk, Fatih (Mayıs-Ağustos 2014). "Emek-Teknoloji-İşsizlik İlişkisi" ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 9-24.
- Peel, Frank (1880). *The Risings of the Luddites*. Heckmondwike: T. W. Senior.
- Pollard, Sidney (1981). *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760-1970*. Oxford: Oxford University Press.
- Prentice, Archibald (1851). *Historical Sketches and Personal Recollections of Manchester: Intended to Illustrate the Progress of Public Opinion from 1792 to 1832*, London: Charles Gilpin.
- Randall, Adrian (1991). *Before the Luddites: Custom, Community and Machinery in the English Woollen Industry, 1776-1809*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
- Randall, Adrian (2006). *Riotous Assemblies: Popular Protest in Hanoverian England*. New York: Oxford University Press.
- Royle, Edward (2012). *Modern Britain: A Social History 1750-2011*, Third Edition, London and New York: Bloomsbury.
- Rude, George (2005). *The Crowd in History, 1730-1848*. London: Serif.
- Rule, John; Wells, Roger A. E. (1997). *Crime, Protest and Popular Politics in Southern England, 1740-1850*. London and Rio Grande: The Hambledon Press.
- Sale, Kirkpatrick (1995). *Rebels against the Future: The Luddites and Their War on the Industrial Revolution: Lessons for the Computer Age*. Cambridge, Massachusetts: Perseus Publishing.
- Sioux, Tracee (2004). *Immigration, Migration, and the Industrial Revolution*. New York: The Rosen Publishing Group.
- Smellie, K. B. (1962). *Great Britain since 1688: A Modern History*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Smith, Nigel (2009). *Events and Outcomes Industrial Revolution*. London: Evans Brothers.
- Snooks, Graeme Donald (2012). "New Perspectives on the Industrial Revolution". *Was the Industrial Revolution Necessary?* (Edited by Graeme Donald Snooks). London and New York: Routledge, s. 1-26.
- Steedman, Carolyn (2013). *An Everyday Life of the English Working Class: Work, Self and Sociability in the Early Nineteenth Century*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Stevenson, John (2013). *Popular Disturbances in England 1700-1832 (Second Edition)*. London and New York: Routledge.
- Sutton, John Frost (1852). *The Date-book of Remarkable and Memorable Events Connected with Nottingham and Its Neighbourhood: 1750-1850*, London: Simpkin & Marshall.
- Thackeray, Frank W.; Findling, John E. (Ed). (2002). *Events that Changed Great Britain Since 1689*. Westport-Connecticut, London: Greenwood Press.
- Thompson, E. P. (1964). *The Making of the English Working Class*. New York: Pantheon Books - A Division of Random House.
- Toynbee, Arnold (1884). *Lectures on the Industrial Revolution in England: Popular Addresses, Notes and Other Fragments, together with a Short Memoir by B. Jowett*. London: Rivingtons.
- Wroble, Lisa A. (1999). *Kids During the Industrial Revolution*, New York: The Rosen Publishing Group.